

[18,600]

VENERABILI VIRO DOMI-
NO ERASMO ROTERDA-
MO, MARTINVS LV-
THER, GRATIAM
ET PACEM IN
CHRISTO.

Preface (177,1–180,15)

5

QVOD TARDIVS¹ DIATRIBae² tuae de libero arbitrio respondeo, Venerabilis Erasme, praeter spem omnium, preterq(ue) morem meum accidit, qui hactenus eiusmodi occasiones scribendi, non solum libenter apprehendisse, sed ultro etiam quaesiisse uisus sum. Mirabitur forte quispiam nouam illam (et) insolitam, uel patientiam, uel formidinem Lutheri, quem nec tot iactatae uoces (et) literae aduersariorum excitarunt, Erasmo uictoriam congratulantes, et lo^{***} pean³ cantantes, Scilicet Maccabaeus⁴ ille et peruiacissimus assertor, inuenit tandem dignum antagonistam, contra quem hiscere non audet? Verum illos non modo non accuso, sed ipsemet tibi palmam concedo, qualem nulli antea concessi, non solum, quod uiribus eloquentiae (et) ingenio me longissime superas⁵, (qualem nos omnes merito tibi concedimus, quanto magis ego barbarus in barbarie⁶ semper uersatus, ^{sum} ^{etiam} sed quod et spiritum meum (et) impetum remoratus es, (et) languidum ante pugnam reddidisti, ^{idq(ue)} duabus rationibus, Primum arte, quod mirabili scilicet et perpetua modestia causam hanc agis, qua mihi obstitisti, ne possem in te accendi, ^{Deinde} fortuna uel casu uel fato, quod in tanta re nihil dicis quod [601] non dictum sit prius⁷, ^{atq(ue)} adeo minus dicis (et) plus tribuis libero arbitrio quam hactenus sophistae⁸ dixerunt (et) tribuerunt <de quo latius dicam infra> ut etiam superuacaneum uideretur respondere istis argumentis tuis,

* the will's ability
to decide, choice
** io paean -
hail, o Apollo
*** peruiacax -
persistent,
stubborn
**** to gape, to
open the mouth

* to keep back, to
hinder
** faint, weak
*** obsistere - to
place oneself in
the way

¹ Luther nahm seine Erwiderung wegen anderer dringender Arbeiten erst ein Jahr nach dem Erscheinen der Schrift des Erasmus in Angriff, s. o. die Einleitung.

² S. zum Titel der Schrift o. die Einleitung.

³ Ovid: Ars amatoria 2,1: „Dicite ‚io Paen!‘ et ‚io‘ bis dicite Paen!“ S. auch Erasmus: Adagia 2,4,28; Leiden 2,531 f. – WA 4,621,24.

⁴ Judas Makkabäus und seine vier Brüder haben 166–134 v. Chr. in wechselvollen Kämpfen mit dem östlichen, von den Seleukiden geführten Nachfolgerreich Alexanders des Großen, den Tempel von Jerusalem von Fremdherrschaft freigekämpft; so wurde aus ihnen, deren Name mit „der Hammer“ übersetzt wurde, der Typ des Glaubenskämpfers schlechthin.

⁵ Cl 3,95 App. zu 1: „non solum, quod – superas sollte wohl erst nach uersatus... stehen.“ ?

⁶ Die Wittenberger Universität, erst 1502 gegründet, lag am Ostrand des alten Reiches und damit „im Barbarenland“. H. Junghans: Wittenberg als Lutherstadt, Berlin² 1982.

⁷ Terenz: Eunuchus, Prologus 41: „Nullum est iam dictum, quod non sit dictum prius.“ – WA 42,366,18.

⁸ S. hierzu u. im „Ein Sendbrief D. Martin Luthers. Vom Dolmetschen und Fürbitte der Heiligen“ Anm. 69.

* to trample down,
to crush
** to be dirty, to
seem shabby
*** vilescere - to
become worthless,
to seem worthless
**** compati - to feel
pity, to have sym-
pathy
+ dirt, shabbiness
++ to consider
unworthy
+++ refuse, swee-
pings
++++ dung, ordure
disguise, deceit
allurement,
attraction
to conceive,
to determine
mederi + dat. -
to heal
* beach
** to plough
*** sand
**** large jar
***** pertundere - to
perforate
+ reed, cane

antea a me quoq(ue) toties confutatis⁹, conculcatis uero (et) prorsus protritris,
per Philippi Melanchthonis de locis Theologicis¹⁰ inuictum libellum, meo iudi-
cio, non solum immortalitate, sed canone quoq(ue) Ecclesiastico dignum, cui tuus
libellus comparatus, ita mihi sorduit ac uiluit, ut tibi uehementer compaterer, (qui
pulcherrimam tuam (et) ingeniosam dictionem in istis sordibus pollueres,) ac
materiae indignissimae indignarer, quae tam praeciosis eloquentiae ornamentis
ueheretur, tanquam si quisquiliae uel stercora aureis argenteisq(ue) uasis porta-
rentur. Id quod tu ipse quoq(ue) persensisse uideris, qui tam difficilis fuisti ad hoc
scriptionis munus obeundum, nempe quod conscientia tua te monuit, fore, (ut
quantislibet eloquentiae uiribus rem tentares,) non posse tamen mihi fucum¹¹ fieri,
quin feces ipsas, semotis uerborum lenocinijs¹² perspicerem, qui et si sermone
sum imperitus, rerum tamen scientia non sum imperitus¹³ gratia Dei. Sic enim
cum Paulo audeo mihi arrogare et tibi cum fiducia derogare scientiam, licet elo-
quentiam (et) ingenium tibi arroe(m) ac mihi derogem libens ac debens. Proinde
sic cogitauit, Si qui sunt, qui nostra tantis scripturis munita, no(n) altius imbiberunt
nec fortius tenent, quam ut istis leuibis (et) nihili argumentis Erasmi, quamuis
ornatissimis, mouentur, digni non sunt, quibus mea responsione medeatur, Nihil
enim talibus satis dici aut scribi posset uel multis milibus librorum etiam milies
repetitis, simili enim opera littus araris (et) arenae semina mandaris¹⁴, aut dolium
pertusum aqua repleueris.¹⁵ Illis enim, qui spiritum magistrum in nostris libellis
hauserunt, satis abunde a nobis ministratum est, tuaq(ue) facile contemnunt, qui
uero sine spiritu legunt, nihil mirum, si quouis uento, uelut arundo,¹⁶ agitentur,
quibus nec Deus satis dixerit, etiam si omnes creaturae in linguas uerterentur.¹⁷
Vnde illos relinquere, pene consilium fuisset, libello tuo offensos, cum ijs, qui
gloriantur (et) triumphos tibi decernunt. Itaq(ue) nec multitudine negotiorum,
nec rei difficultate, nec magnitudine eloquentiae tuae, nec timore tui, sed mero
tedio, indignatione (et) contemptu,¹⁸ seu <ut dicam> iudicio meo de tua diatribe,
impeditus est mihi impetus respondendi, ut illud interim taceam, quod tui perpetuo
similis, satis pertinaciter obseruas, ne non ubiq(ue) lubricus (et) flexiloquus

⁹ Vgl. hierzu die „Disputatio Heidelbergae habita“, (1518), Thesen 13f.; WA 1,359 = StA 1,205, die „Assertio omnium articulorum . . .“ (1520), WA 7,142,23–149,7 und „Grund und Ursach aller Artikel D. M. Luthers, so durch römische Bulle unrechtlich verdammt sind“ (1521), WA 7,444,31/445,31–450,7/451,7 = StA 2,398,17–400,36.

¹⁰ Philipp Melanchthon: „Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae“, 1521, CR 21,81–228 = Melanchthons Werke in Auswahl, hg. v. R. Stupperich, 21, Gütersloh 1952, (1)3–163.

¹¹ vortäuschende Schminke.

¹² Verlockungen.

¹³ 2. Kor. 11,6.

¹⁴ Ovid: Heroides 5,115: „... quid harenae semina mandas“? Ders.: Ex ponto 4,2,16: „Sed siccum sterili vomere littus aras“; Erasmus: Adagia 1,4,60; Leiden 2,171: „Cribro aquam haurire“; ders. ib. 1,4,52; Leiden 2,170: „Harenae mandas semina.“ Weitere Nachweise bei Otto 159,4; Häussler 57; 169f. – Vgl. WA 401,617,15; 43,474,29f.

¹⁵ Plautus: Pseudolus 369: „In percussum ingerimus dicta dolium.“

¹⁶ Vgl. Matth. 11,7.

¹⁷ Vgl. Luk. 19,40.

¹⁸ Vgl. hierzu Luther an Spalatin, 1. Nov. 1524, WABr 3,368,29–31.

sis, | ac Vlysse cautiore, inter scyllam (et) Charybdim¹⁹ tibi uideris nauigare, | dum nihil uis assertum, rursus tamen assertor uideri, | cum quo [602] genere hominum, | dum quid, rogo, potest conferri aut componi, nisi quis Prothei²⁰ capiendi peritus fuerit? ²¹ In qua re quid possim, (et) quid ea tibi profuerit, postea ostendam coepente Christo.

Vt igitur nunc respondeam, non est prorsus nulla causa, | Vrgent fideles in Christo fratres, expectationem omnium mihi obijcientes, quod Erasmi autoritas contemnenda non sit, (et) Christiane doctrinae ueritas periclitetur in multorum cordibus. ²² Et mihi sane tandem in mentem uenit, silentium meum satis pium non fuisse, esseque mihi a carnis meae prudentia uel malitia illudum, ut non satis memorem officij mei, quo debitor sum sapientibus (et) insipientibus, ²³ praestertim cum ad id uocer, tot fratri(m) precibus, | Quamuis (e)n(im) res nostra talis foris, etiam desyderet spiritum Dei, qui incrementum det (et) uiuus uiua doceat intus <quae cogitatio mihi imposuit> | tamen cum liber sit ille spiritus, ac spiret, non ubi nos uolumus, sed ubi ipse uult, ²⁵ seruanda fuerat regula illa Pauli, ²⁶ Instat oportune, importune, ²⁷ Non enim scimus, qua hora dominus uenturus sit. ²⁸ Esto, Diatriben illam sint prostrati, forte nondum uenerat hora eorum, ²⁹ Et quis scit, si Deus etiam te uisitare dignabitur Optime Erasme, per me miserum (et) fragile uasculum²⁹ suum, ut foelici hora <quod ex corde rogo patrem misericordiarum per Christum dominum nostrum> hoc libello ad te ueniam, (et) charissimum fra-

* to play upon, to mock, to do mischief to
** to wet, to water
*** to stand in, to urge, to insist

¹⁹ Erasmus: Adagia 1,5,4; Leiden 2,183f.: „Evitata Charybdi in Scyllam incidi.“ – WA 2,660,16; 3,380,10; 5,592,35; 13,142,21; 18,611,22f.; 613,10f.; 770,20f.; 31II,256,4; 40II,347,16; 439,33; WATR 5,346,27; 622,19; vgl. 51,724f. Erklärung zu Nr. 478. Weitere Nachweise s. Otto 82.

²⁰ Ovid: Metamorphoses 8,730f.; Horaz: Saturae 2,3,71; Ders.: Epistulae 1,1,90: „Quoteneam voltus mutantem Protea nodo?“; Erasmus: Adagia 2,2,74; Leiden 2,473f.: „Proteo mutabilior. Vertumno inconstantior.“ Weitere Nachweise s. Otto 289; Häussler 21; 78; 115; 204; 243. S. auch Horaz: Saturae 2,7,14; „Vertumnus quotquot sunt natus iniquis“. – WA 2,227,24; 394,18; 426,9; 6,188,25; 600,4; 7,714,23; 18,604,19; 648,18; 667,14; 668,14f.; 700,18; 701,1; 702,30; 741,33; 25,257,19; 38,501,22 = 60,90 zu 501,22; 562,28; 40III,18,16.

²¹ Wahrscheinlich sofort nach der Fertigstellung von ‚De servo arbitrio‘ durch Luther hat Justus Jonas Mitte November 1525 mit seiner Übersetzung begonnen. Sie erschien zu Beginn des Jahres 1526 (s. o. die Einleitung) und zeigt, „... wie Jonas mit großem Geschick und außerordentlicher Liebe zur Sache sich da geholfen hat, dem schlichten deutschen Leser durch volkstümliche Sprache und Herbeiziehung von Sprichwörtern den Gegenstand nahezubringen“ (WA 18,583 Anm. 3). Jonas übersetzt z. B. hier: „Denn ain solcher man ist wie der Poeten vngewisse Protheus der ainem vnnder den henden anders ward, den man nyergent kan gewiß haben man binde vnd knüpffe jn denn mitt sondern künsten.“ Weitere Teile der Übersetzung finden sich im App. der WA.

²² So z. B. die Straßburger Prediger an Luther, 23. Nov. 1524, WABr 3,386f., 207–224.

²³ Röm. 1,14.

²⁴ 1. Kor. 3,7.

²⁵ Vgl. Joh. 3,8.

²⁶ 2. Tim. 4,2.

²⁷ Matth. 24,42.

²⁸ Vgl. Joh. 2,4.

²⁹ Vgl. 2. Kor. 4,7.

* to gain
 ** This "quod" refers
 back to "mendacium" and starts
 a relative clause.

trem lucrificiam.³⁰ Nam (et) si male tu sentis (et) scribis de libero arbitrio, tamen a me tibi non paruae debentur gratiae, quod mihi meam sententiam reddidisti longe firmiorem, cum uiderem causam liberi arbitrij a tali tantoque ingenio, summis uiribus agi, (et) adeo nihil peragi, ut peius habeat quam antea. Quod euidentis est argumentum, Liberum arbitrium esse merum mendacium, quod exemplo mulieris illius Euangelicae,³¹ (quo plus a medicis curatur) eo peius habet. Cumulata igitur reddetur tibi a me gratia, si per me certior fias, sicut ego per te firmior. Verum utrunque donum est spiritus, non opus officij nostri. Quare orandus est Deus, ut mihi os, tibi uero (et) omnibus cor aperiat, sitque ipse magister coram in medio nostri, qui in nobis loquatur (et) audiat. A te uero, Mi Erasme, sinas hoc me impetrare, ut sicut ego tuam fero in his rebus ignorantiam, ita tu uicissim, feras meam infantiam. Non uni dat cuncta Deus, Nec omnia possumus omnes,³² seu ut Paulus ait, Distributiones donorum sunt, idem autem spiritus.³³ Reliquum igitur est, ut dona mutuas operas tradant, (et) alter suo dono alterius onus (et) penuriam portet, sic implebimus legem Christi.³⁴

I. Response to
 Erasmus' intro-
 duction
 (180,16–234,39)

* nonnihil -
 something,
 somewhat
 ** to burden,
 to weigh down
 *** persistence,
 stubbornness
 **** to this point,
 so far

to attract, to allure
 ## adsequi - to
 follow after, to grasp
 ### natural quality,
 temper, mode of
 thinking
 #### par est - it is
 proper, it is right

+ in other respects,
 otherwise, else

[603] Principio aliqua capita Praefationis tuae percurrere uolo, quibus non nihil caussam nostram grauas, (et) tuam adornas. Primo illud, quod etiam alijs libellis peruiatiam asserendi in me reprehendis, Et in hoc libello dicis, te adeo non delectari assertionibus, ut facile in Scepticorum sententia(m) pedibus discessurus sis, ubicunque per diuinarum scripturarum inuiolabilem auctoritatem (et) Ecclesiae decreta liceat, quibus tuum sensum ubique libens submittis, siue assequeris quod praescribit, siue non assequeris, Hoc ingenium tibi placet.³⁵ Haec <ut par est> accipio a te beneuolo animo dici, (et) qui pacis amans sit. Sed si alius diceret, forte meo more in eum ferrer, Verum nec pati debeo, te, licet optime uolentem, ea opinione errare. Non est enim hoc Christiani pectoris, non delectari assertionibus, imo delectari assertionibus debet, aut Christianus non erit.³⁶ Assertionem autem uoco <ne uerbis ludamur> constanter adherere, affirmare, confiteri, tueri atque inuictum perseuerare, nec aliud credo, uox ea latinis³⁷ uel nostro usu (et) saeculo significat. Deinde loquor de rebus illis asserendis, quae nobis traditae sunt diuinitus in sacris literis, Alioqui neque Erasmo neque alio quouis magi-

³⁰ Vgl. 1. Kor. 9,19; Matth. 18,15.

³¹ Vgl. Mark. 5,26.

³² Vergil: Eclogae 8,63: „... non omnia possumus omnes.“

³³ 1. Kor. 12,4; vgl. Röm. 12,6.

³⁴ Gal. 6,2.

³⁵ Erasmus: De libero arbitrio (in Zukunft nur: Erasmus. Geboten wird der Text nach Walter, s. o.). Leiden 9,1215 = Walter 3,15–4,1: „Et adeo non delector assertionibus, ut facile in Scepticorum sententiam pedibus discessurus sim, ubicumque per diuinarum scripturarum inuiolabilem auctoritatem et ecclesiae decreta liceat, quibus meum sensum ubique libens submitto, siue assequor, quod praescribit, siue non assequor. Atque hoc ingenium mihi malo, ...“ (Fortsetzung u. Anm. 1000).

³⁶ Vgl. 1. Petr. 3,15; 2. Petr. 3,17; Kol. 4,6.

³⁷ Assertio ist ursprünglich ein terminus technicus der Gerichtssprache, eine rechtsgültige Aussage, ob z. B. jemand ein Freier oder ein Sklave sei, so bei Cicero, Sueton oder Livius. Hier: feste Behauptung in Glaubensfragen. Vgl. auch A. C. Rösener: Thesaurus locorum communium iurisprudentiae 1, Lipsiae 1719, 128. – Über den Sinn des Assertionsbegriffs bei Luther vgl. Hermann: Von der Klarheit . . . 8–17.

stro opus nobis est, qui doceat, in rebus dubijs uel inutilibus ac non necessarijs, non modo stultas sed etiam impias esse assertiones, pugnas (et) rixationes, quas Paulus non uno loco damnat.³⁸ Nec tu de ijs hoc loco dicis, credo, nisi uel ridiculi oratoris more, aliud praesumere (et) aliud tractare uelles, uelut ille ad Rombum, uel impij scriptoris insania, articulum de libero arbitrio dubium, aut non neces-

* opus est + abl. -
to have need of
** = rixa, ae
*** aliud ... aliud - one
thing ... another thing
**** kind of flatfish
(turbot)

Absint a nobis Christianis Sceptici et Academicij. Assint uero uel ipsis Stoicis bis pertinaciores assertores, Paulus Apostolus, quoties (rogo) Pleropheriam⁴⁰ illam exco(n)sessione(m) dicens Ore confessio fit ad salutem.⁴¹ Et Christus, Qui me confitetur coram hominibus, confitebor ego eum coram Patre meo.⁴² Petrus rationem reddere iubet de ea quae in nobis est spe.⁴³ Quid multis opus est? Nihil apud Christianos notius (et) coelebratius, quam assertio. Tolle assertiones, (et) Christianis confiteatur usq(ue) ad mortem, nisi hoc non est datur, ut clarificet Christum⁴⁴ (et) assertionem mori. Deniq(ue) adeo asserit spiritus, ut etiam ultro inuadat (et) arguat mundum de peccato,⁴⁵ uelut lācessens pugnam, Et Paulus Timotheon iubeat increpare,⁴⁶ instāreq(ue) importune. Quam uero mihi festius fuerit ille rat, ad Anticyram⁴⁷ scilicet illum mitterem. Sed [604] ego longe stultissimus, qui in re clariore quam sol est, uerba (et) tempus perdo, Quis Christianorum ferat, Assertiones esse contemnendas? hoc esset aliud nihil, quam semel totam religionem ac pietatem negasse, aut asseruisse, nihil esse religionem, aut pietatem, aut ingenium te malle quam diuersum?

+ to incite, to provoke,
to challenge
++ to rattle, to exclaim
loudly, to reprove
+++ to stand in, to
urge, to insist
20++ festive, merry,
jolly

Verum tu de confitendo Christo (et), dogmatibus eius, hic nihil uoles dixisse, Recte moneor. Et ego in gratiam tui, meo iuri (et) mori caedo, ac de animo tuo nolo iudicare, inq(ue) aliud tempus uel alijs id reseruo, Interim, ut linguam (et) calamum corrigas, (et) deinceps tibi temperes a talibus uerbis, moneo, nam utcun-

²⁵
* favour, approval
** +dat. - to give place
to, to yield to, to give up
*** reed, cane, reed-pen
**** se temperare - to
restrain oneself from
***** howsoever, in
whatever way

³⁸ Vgl. 1. Tim. 1,6; 2. Tim. 2,23; Titus 1,10; 3,9.

³⁹ S. hierzu: A. Adam: Die Redewendung Luthers 'Velut ille ad Rombum' und ihre Deutung durch Erasmus. LuJ 32, 1965, 44-47. Entgegen der dort vertretenen Meinung wies die Auseinandersetzung zwischen C. Stange und E. Schott: ZSTh 6, 1928, 120-155; ThLZ 73, 1948, 690-692; 74, 1949, 359-362; 563-565.

⁴⁰ Glaubensgewißheit, aus dem griech. Text von 1. Thess. 1,5.

⁴¹ Röm. 10,10.

⁴³ Vgl. 1. Petr. 3,15.

⁴⁵ Vgl. Joh. 16,8.

⁴⁷ Horaz: De arte poetica 300; Erasmus: Adagia 1,8,52; Leiden 2,318f. Antikyra im südlichen Phokis, an einer tief einschneidenden Bucht des Korinthischen Meerbusens, aber auch Antikyra an der Mündung des Spercheus waren im Altertum wegen des dort wachsenden Nieswurz bekannt, den man zum Kurieren von Gehirnkrankheiten wie etwa Wahnvorstellungen oder Irrsinn verwendete. Luther meint also, jemand, der sich im geschilderten Selbstwiderspruch befindet, solle Nieswurz anwenden, um sein krankes Gehirn zu reinigen.

⁴⁸ S. o. Anm. 35.

q(ue) animus sit integer (et) candidus, oratio tamen, quae animi character⁴⁹ esse dicitur, non talis est. Si enim causam liberi arbitrij non necessariam scitu^{*, (esse)}, nec ad Christum pertinere^{*, (esse)} arbitraris, recte loqueris, At impie tamen arbitraris. Si uero necessariam arbitraris, impie loqueris, (et) recte arbitraris. Nec tum fuit locus, de inutilibus assertionibus (et) rixis tanta querulari (et) exaggerari, Quid enim haec ad statum causae? Sed quid dices de istis tuis uerbis, ubi non de una lib(eri) arb(istrii) causa, sed de totius religionis dogmatibus generaliter dicis, si liceret per inuiolabilem auctoritatem diuinarum literarum (et) Ecclesiae decreta, discessurum te in Scepticorum sententia(m), adeo non delecteris assertionibus? ^{****} Qualis Protheus⁵¹ est in uocabulis illis, "inuiolabilem auctoritatem" et "Ecclesiae decreta"? scilicet quasi ualde reuereris scripturas (et) Ecclesiam, (et) tamen significas, optare te licentiam, ut esses Scepticus? Quis Christianorum sic loqueretur? Hoc si dicis de inutilibus (et) neutris dogmatibus, Quid noui affers? Quis non optet licentiam hic scepticae professionis? imo quis Christianus de facto non utitur libere hac licentia, damnatq(ue) addictos (et) captiuos alicuius sententiae? Nisi Christianos uniuersos pro talibus habes <ut uerba fere sonant> quorum dogmata sint inutilia, in quibus stulte rixentur (et) assertionibus pugnent, Si uero de necessarijs dicis, quid magis impie possit aliquis asserere, quam optare licentiam, nihil asserendi in talibus? Sic potius dicet Christianus, Adeo⁺⁺ non delector scepticorum sententia, ut ubiq(ue) per infirmitatem carnis liceret, non modo sacris literis constanter ubiq(ue) in omnibusq(ue) partibus adhererem (et) assererem, sed etiam optem in non necessarijs (et) extra scripturam positis rebus, esse ⁺⁺⁺ quam certissimus. Quid enim incertitudine miserius?

Quid etiam ad illa dicemus? ubi subiungis, quibus submitto ubiq(ue) sensum meum libens, siue assequor, quod praescribunt, siue non assequor. Quid ais Erasme? Non satis est submisisse sensum scripturis? Etiam Ecclesiae decretis submittis? Quid illa potest decernere, non decretum in scripturis? Deinde ubi manet libertas (et) potestas iudicandi decretores illos? ut Paulus .1. Corin. 14 docet, Caeteri dijudicent,⁵³ Non placet tibi esse iudicem [605] in decretis Ecclesiae, quod Paulus tamen praecipit? Quae ista nona religio (et) humilitas, ut nobis tuo exemplo potestatem adimas iudicandi decreta hominum, (et) subijcias sine iudicio hominibus? Vbi hoc nobis mandat scriptura Dei? Deinde quis Christianorum sic uento mandet⁵⁴ praescripta scripturae (et) Ecclesiae, ut dicat, siue assequor siue non assequor, Submittis te, (et) tamen nihil curas, an assequaris nec ne, Christianus uero anathema sit, si non certus sit (et) assequatur, id quod ei praescribitur, quomodo enim credet, id quod non assequitur? Nam tu illud hic assequi dicis, quod certo quis apprehenderit (et) non Sceptico more dubitauerit, Alioqui⁺⁺⁺ quid est in ulla creatura, quod ullus homo assequi possit, si assequi id sit, quod perfecte nosse ac uidere? Tum enim nec locum haberet, ut aliquis simul quaedam assequi

⁴⁹ Vgl. Matth. 12,34. Vgl. E. Margalits: Supplementum ad opus: Florilegium proverbiorum universae latinitatis, Budapest 1910, 17: „Oratio est index animi certissimus.“ Vgl. auch Wander 5,1435 Nr. 578: „Das Herz hat viel Verräther.“

⁵⁰ Erasmus, s. o. Anm. 35.

⁵¹ S. o. Anm. 20.

⁵² S. o. Anm. 32.

⁵³ 1. Kor. 14,29.

⁵⁴ Jonas: „in wind schlahe“. Luther hat hierbei sicher gedacht an Erasmus: Adagia 3,4,46; Leiden 2,814: „Ventis tradere: pro eo, quod est, obliviscere atque ex animo eiicere.“

What does "assequi" (to follow after, to grasp, to comprehend) mean?

1. It does not mean "sceptico more dubitare".

2. It does not mean "perfecte nosse ac uidere" because that would imply "unum aliquid assecutus, omnia assecutus" on the one hand, and "qui non assequitur, nullam partem creaturae unquam assequitur" on the other.

3. It means "certo apprehendere", namely to firmly grasp the core truth of Christian faith.

(et) quaedam non assequi posset, sed unum aliquid assecutus, omnia assecutus esset, puta in Deo, quem qui non assequitur, nullam partem creaturae unquam assequitur.⁵⁵

Summa, haec tua uerba hoc sonant, apud te nihil referre, quicquid a quolibet, ubique credatur, modo pax mundi constet, licereque ob periculum uitae, famae, rerum (et) fauoris, illum imitari qui dixit, Aiunt, Aio,⁵⁶ negant, nego, (et) habere dogmata Christiana nihilo meliora, quam philosophorum (et) hominum opinion- nes, pro quibus stultissimum est rixari, pugnare, asserere, quod inde nihil nisi contentio (et) turbatio pacis externae ueniant, Quae supra nos, nihil ad nos.⁵⁷ Ita dirempturus nostros conflictus uenis medius, ut utrosq(ue) suspendas, (et) persua- deas, de stultis ac inutilibus rebus nos digladiari, Sic inquam sonant tua uerba. Et quid hic premam, puto te intelligere, Mi Erasme. Sed ut dixi, Verba eant, Cor tuum interim excuso, modo tu non prodas latius, ac metue spiritum Dei, qui scru- latur renes (et) corda,⁵⁸ nec fallitur compositis uerbis. Dixi enim haec ideo, ut deinceps desinas nostram causam arguere pertinaciae (et) peruicaciae. Nam hoc consilio aliud nihil facis, quam quod significas te in corde, Lucianum aut alium quendam de grege Epicuri porcum alere,⁵⁹ qui cum ipse nihil credat esse Deum, rideat occulte omnes qui credunt (et) confitentur. Sine nos esse assertores (et) assertionibus studere (et) delectari, tu Scepticis tuis (et) Academicis faue, Donec te Christus quoq(ue) uocauerit. Spiritus sanctus non est Scepticus,⁶⁰ nec dubia aut opiniones in cordibus nostris scripsit, sed assertiones ipsa uita (et) omni experien- tia, certiores (et) firmiores.

[606] Ad alterum caput uenio, quod huic coheret.⁶¹ Vbi dogmata Christiana distinguis, quaedam scitu necessaria, quaedam non necessaria fingis, Esse quae-

⁵⁵ Vgl. Thomas v. Aquin: S. th. 1 qu. 12 art. 8; L 4, 128: „Videtur quod videntes Deum per essentiam, omnia in Deo videant. Dicit enim Gregorius, in IV Dialog. cap. 33: „Quid est quod non vident, qui videntem omnia vident?“ Sed Deus est videns omnia.“ S. dazu jedoch ib. ad 1; L 4, 129: „Non tamen sequitur quod unusquisque videns Deum omnia co- gnoscat: quia non perfecte comprehendit ipsum.“

⁵⁶ Terenz: Eunuchus 2, 2, 21: „Negat quis: nego; ait: aio.“

⁵⁷ Minucius Felix: Octavius 13, 1: „... quod supra nos, nihil ad nos“; Hieronymus: Apo- logia aduersus libros Rufini 3, 28; MPL 23, 478; Erasmus: Apophthegmatum Lib. 3, Socrat. cap. 23; Leiden 4, 157. S. auch Otto 335. – WA 18, 685, 6; 31 II, 717, 1; 37, 43, 12f.; 42, 497, 28; 43, 71, 18; 458, 40; WATR 5, 293, 33. – E. Jüngel: Quae supra nos, nihil ad nos. Eine Kurzformel der Lehre vom verborgenen Gott im Anschluß an Luther interpretiert. EvTh 32, 1972, 192–240.

⁵⁸ Vgl. Ps. 7, 10; Jer. 11, 20; 20, 12.

⁵⁹ Horaz: Epistulae 1, 4, 16: „Cum ridere voles, Epicuri de grege porcum.“ – WA 8, 46, 5; 40 III, 694, 14; 43, 49, 4f.; 53, 490, 22; 54, 226, 27; 438, 6; WATR 1, 146, 7f. Weitere Stellen s. WA 18, 609 Anm. 1.

⁶⁰ Luthers schärfste Antithese zu Erasmus (s. o. Anm. 35), der die Bibel mit den Augen des Psychologen liest und feststellt, wozu der Mensch alles fähig ist. Luther lernt dagegen aus der Bibel Gottes Einstellung zum Menschen kennen und respektiert sie.

⁶¹ Erasmus; Leiden 9, 1216 = Walter 5, 17–6, 9: „Sunt enim in divinis literis adyta quae- dam, in quae deus noluit nos altius penetrare, et si penetrare conemur, quo fuerimus altius ingressi, hoc magis ac magis caligamus, quo vel sic agnosceremus et divinae sapientiae maiestatem impervestigabilem et humanae mentis imbecillitatem, quemadmodum de spe-

* to assent,
to speak
** dirimere
to separate
to break off,
to interrupt
*** to wave
a sword,
to struggle,
to fight
**** kidneys

inventend
fityly ordered,
false
persis-
tence,
obstinacy,
stubborn-
ness
persis-
tence,
obstinacy,
stubborn-
ness
pig

* hidden, reserved
 ** (participle or
 noun); lusus, us -
 play, sport, game
 *** there!, see there!
 behold
 **** to force, to
 extort

dam abstrusa, quaedam exposita] dicis,⁶² Sic uel aliorum uerbis lusus ludis, aut teipsum uelut artificio rhetorico exerces. Adducis autem pro ista sententia illud Pauli Ro. 11. O altitudo diuitiarum sapientiae (et) scientiae Dei.⁶³ Item illud Esaie .40. Quis adiuit spiritum domini, aut quis consiliarius eius fuit?⁶⁴ Haec tibi fuerunt dictu facilia, ut ^(as one who ...) qui uel scires te non scribere ad Lutherum, sed pro uulgo, uel non cogitares te scribere contra Lutherum, ^{####} quem tamen aliquo studio (et) iudicio in

- sacris literis dignaris] (spero) Si non dignaris, ^{***} en extorquebo etiam. Sic habet mea distinctio, ut et ego parum rhetorice uel Dialectice, Duae res sunt Deus (et)
- 10 Scriptura Dei, non minus quam duae res sunt, Creator (et) creatura Dei. In Deo esse multa abscondita, quae ignoremus, nemo dubitat, sicut ipsemet dicit de die extremo. De die illo nemo scit nisi pater.⁶⁵ Et Act. 1. Non est uestrum nosse tempora (et) momenta.⁶⁶ Et iterum, Ego noui, quos elegerim.⁶⁷ Et Paulus, Nouit dominus qui sunt eius,⁶⁸ (et) similia. Sed esse in scriptura quaedam abstrusa (et)
- # to make public 15
 ## ghost, spectre,
 mask
 ### contagious
 disease, destruction,
 ruin
 #### seal
 ##### door
- non omnia exposita, inuulgatum est quidem per impios Sophistas,⁶⁹ quorum ore (et) tu⁷⁰ loqueris hic Erasme, sed nunquam unum articulum prodixerunt, nec producere possunt, quo suam hanc insaniam probarent, Talibus autem laruis Satanus absterruit a legendis literis sacris, (et) reddidit Scripturam sanctam, contemptibilem, ut suas pestes ex Philosophia in Ecclesia faceret regnare. Hoc sane
- 20 fateor, esse multa loca in scripturis obscura (et) abstrusa, non ob maiestatem rerum, sed ob ignorantiam uocabulorum (et) grammaticae, sed quae nihil impediunt scientiam omnium rerum in scripturis, Quid enim potest in scripturis augustius latere reliquum, postquam fractis signaculis (et) uoluto ab hostio sepulchri

cu quodam Coricio (Höhle bei der südwestlich von Tarsus gelegenen Stadt Corycos in Cilicien) narrat Pomponius Mela (De chorographia 1,13), qui primum iucunda quadam amoenitate allectat ac ducit ad se, donec altius atque altius ingressos tandem horror quidam ac maiestas numinis illic inhabitantis submoveat. Huc igitur ubi ventum erit, mea sententia consultius ac religiosius etiam fuerit clamare cum Paulo (folgt Röm. 11,33) et cum Esaia (folgt Jes.40,13), quam definire, quod humanae mentis excedit modum. Multa seruantur ei tempori, cum iam non uidebimur per speculum et in aegminate, sed revelata facie domini gloriam contemplabimur.“

⁶² Erasmus; Leiden 9,1217 = Walter 7,6-18: „Sunt quaedam, quae deus omnino uoluit nobis esse ignota, sicut diem mortis et diem iudicii (Es folgen Acta 1,7; Mark.13,32). Quedam uoluit nos scrutari sic, ut ipsum in mystico silentio ueneremur. Proinde multa sunt loca in diuinis voluminibus, in quibus cum multi diuinarent, nullus tamen ambiguitatem plane reseuit, uelut de distinctione personarum, de conglutinatione naturae diuinae et humanae in Christo, de peccato numquam remittendo (vgl. Mark.3,29). Quedam uoluit nobis esse notissima, quod genus sunt bene uivendi praecepta.“

⁶³ Röm. 11,33.

⁶⁴ Jes 40,13.

⁶⁵ Mark. 13,32.

⁶⁶ Acta 1,7.

⁶⁷ Joh. 13,18.

⁶⁸ 2.Tim.2,19.

⁶⁹ Der Gedanke der Dunkelheit vieler Stellen der Schrift spielt schon in der Hermeneutik des Origenes (u. a. als Begründung für die Notwendigkeit einer nicht-wörtlichen Deutung der Bibel; vgl. RE 7,731,3-6) und von daher in der gesamten späteren Hermeneutik eine wichtige Rolle, ist also nicht nur den Scholastikern („sophistae“) anzulasten.

⁷⁰ Gerade dem Humanisten Erasmus ging es darum, den großen Wert der alten Quellen (Bibel und Kirchenväter) gegenüber der modernen (scholastischen) Theologie zu Geltung

lapide,⁷¹ illud summum mysterium proditum est, Christum filium Dei factum hominem, Esse Deum trinum (et) unum, Christum pro nobis passum (et) regnaturum aeternaliter? Nonne haec etiam in biuijs sunt nota (et) cantata? Tolle Christum e scripturis, quid amplius in illis inuenies? Res igitur in scripturis contentae omnes sunt proditae, licet quaedam loca adhuc uerbis incognitis obscura sint. 5 Stultum est uero (et) impium, scire, res scripturae esse omnes in luce positae clarissima, (et) propter pauca uerba obscura, res obscuras dictare, Si uno loco obscura sunt uerba, at alio sunt clara, Eadem uero res, manifestissime toti mundo declarata, dicitur in scripturis tum uerbis clavis, tum adhuc latet uerbis obscuris. Iam nihil refert, si res sit in luce, an aliquod eius signum sit in tenebris, cum interrim multa alia eiusdem signa sint in luce. Quis dicet fontem publicum non esse in luce, quod hi qui in angiporto sunt, illum non uident, cum omnes qui sunt in foro uideant?⁷²

[607] Nihil igitur est, quod de Coricio specu⁷³ adducis, Non habet ita res in scripturis, Et quae sunt summae maiestatis (et) abstrusissima mysteria, non sunt amplius in secessu, sed in ipsis foribus (et) in propatulo, producta (et) exposita, Christus enim aperuit nobis sensum, ut intelligamus scripturas, Et Euangelion predicatum est omni creaturae,⁷⁴ In omnem terram exiuit sonus eorum,⁷⁵ Et omnia quae scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt. Item, Omnis Scriptura diuinitus inspirata, utilis est ad docendum,⁷⁶ Igitur tu (et) omnes Sophistae, 20 agite (et) producite unum aliquod mysterium, quod sit in scripturis adhuc abstrusum. Quod uero multis multa manent abstrusa, non hoc fit scripturae obscuritate, sed illorum caecitate uel socordia, qui non agunt, ut clarissimam ueritatem uideant, Sicut Paulus de Iudaeis dicit .2. Corinthiorum .4. Velamen manet super cor eorum.⁷⁷ Et iterum, Si Euangelion nostrum opertum est, in ijs qui pereunt opertum est, quorum corda Deus huius saeculi excaecauit.⁷⁸ Eadem temeritate, solem obscurumque diem culparet, qui ipse sibi oculos uelaret, aut a luce in tenebras iret, (et) sese absconderet. Desinant ergo miseri homines, tenebras (et) obscuritatem cordis sui blasphema peruersitate, scripturis Dei clarissimis imputare. 30

Tu ergo cum Paulum adducis, dicentem, Incomprehensibilia sunt iudicia eius,⁷⁹ uideris pronomen, Eius, ad scripturam retulisse, At Paulus non dicit, Incomprehensibilia sunt iudicia scripturae, sed Dei. Sic Esaias .40. non dicit, Quis nouit sensum scripturae, sed sensum domini,⁸⁰ quamuis Paulus asserat, Christianis notum esse sensum Domini, uerum in his, quae donata sunt nobis, ut ibidem dicit .1. Corinthiorum .2.⁸¹ Vides ergo quam oscitanter hos locos scripturae inspexeris (et) tam apte citaris, quam apte citas fere omnia pro libero arbitrio, Sic (et) exem-

⁷¹ Vgl. Matth. 27,66; 28,2. – Zur Stelle vgl. Hermann: Von der Klarheit . . . 20–25.

⁷² Zur Stelle vgl. Hermann: Von der Klarheit . . . 7f.

⁷³ S. o. Anm. 61. – Pomponius Mela: De chorographia (De situ orbis) 1,13,2. – WA 18, 631,30.33; 684,40; 718,1; 729,22.

⁷⁴ Vgl. Mark. 16,15.

⁷⁶ 2. Tim. 3,16.

⁷⁸ Vgl. 2. Kor. 4,3f.

⁸⁰ Jes. 40,13 im Wortlaut von 1. Kor. 2,16, Erasmus; s. o. Anm. 61.

⁸¹ 1. Kor. 2,12.

⁷⁵ Ps. 19(18),5; Röm. 10,18.

⁷⁷ 2. Kor. 3,15.

⁷⁹ Röm. 11,33. – S. o. Anm. 61.

* a place
where two
ways meet
** to say
repeatedly,
to formulate
*** narrow
street, lane